

Niet zien maar luisteren staat voorop

Godsdienstige opvoeding als tegenbeeld van het moderne opvoedingsideaal

De moderne opvoeding heeft haar wortels in de achttiende eeuw en in het bijzonder in het denken van de Verlichting. Leren door kijken en ervaren staat in het moderne denken over opvoeding voorop. Hoe verhoudt zich dat tot godsdienstige opvoeding, waarin het vooral om 'horen' gaat?

Mensbeeld, maatschappij en opvoeding

Als een mens naar de sterren ziet en naar de schepping om zich heen, kan hij zich met de psalmist verwonderd afvragen: “Wat is de mens dat Gij zijner gedenkt, en het mensenkind, dat Gij naar hem omziet?” (Ps. 8: 4-5). Een mens kan zich tegelijkertijd nietig en geborgen voelen.

In de geschiedenis van het denken is ook vaak op andere manieren gevraagd naar de betekenis van het mens-zijn. Dan ging het bijvoorbeeld om de duiding van de mens als primair een geestelijk wezen of juist als primair een lichamelijk wezen, of zelfs als ‘nog niet vastgestelde dier’. En zo zijn er nog talrijke uitspraken waarin het ‘wezenlijke’ van de mens wordt uitgedrukt. Kennelijk is de mens steeds weer voor zichzelf een vraag geweest, zeker naarmate hij verder van God verwijderd raakte. In de theorieën over opvoeding zijn deze wijsgerig-antropologische uitspraken altijd van belang geweest, omdat daarin het handelen kon worden gefundeerd. Wanneer je een norm hebt waaraan een volwassene behoort te voldoen, weet je ook waar je in de opvoeding naartoe moet streven.

Opvoedkundige normen en waarden hangen deels samen met een mens- en maatschappijbeeld. Dat kunnen hele concrete regels zijn, zoals het leren van omgangsvormen. Het verdwijnen van die regels of fatsoensvormen – door sommigen aangeduid als de ‘hufteerigheid van de samenleving’ – legt vaak onmiddellijk een claim bij de opvoeding, want ‘daar moet het ze dan weer opnieuw geleerd worden’.

Maar op deze manier wordt het opvoedingsproces wel wat simplistisch voorgesteld. Onze pluriforme samenleving stelt verschillende eisen aan verschillende mensen - al zijn er ook basisvaardigheden waarover iedereen moet beschikken, en is er consensus over bepaalde waarden (vaak negatief geformuleerd: niet stelen, geen geweld, niet liegen, et cetera). En bovendien verlangt onze tijd dat mensen flexibel, creatief, ‘zelfdenkend’ en innovatief zijn.

Met andere woorden, er zijn geen statische opvattingen. De bekwaamheden die de samenleving en het arbeidsproces vereisen, veranderen snel waardoor steeds weer nieuwe eisen aan opvoeding en onderwijs worden gesteld.

Verlichtingsdenken

Kenmerkend voor de moderne tijd is een uitspraak van de Duitse Verlichtingsfilosoof Lessing. In een verhandeling over de religie (1753) sprak hij zich half schertsend uit over de betekenis van de mens:

Der Mensch? Wo ist er her?

Zu schlecht für einen Gott; zu gut fürs Ungefähr

Met andere woorden: als je naar de mens kijkt, zou je niet zeggen dat hij uit de hemel is komen vallen. Hij zou dan beter zijn gelukt. Anderzijds kan de mens ook niet louter een product zijn van het toeval. Daarvoor zit hij te ingenieus in elkaar. Zijn conclusie was dat de mens een moeilijk te definiëren wezen is dat zich ‘ergens’ bevindt tussen toeval en noodzakelijkheid. Daarmee drukt Lessing iets uit wat we ook nu nog vaak problematisch vinden aan de mens.

Verlichtingsdenkers als Lessing waren bovendien vaak buitengewoon geïnteresseerd in de religie. Niet vanuit een christelijke optiek maar vanuit een verstandelijke belangstelling. Zo trachtte ze de religie soms rationeel te funderen. Ze waren niet geïnteresseerd in ‘wonderverhalen’ maar wel in de functie die religie speelt in de samenleving of in de loop van de geschiedenis. Dat was ook het geval bij de filosoof Moses Mendelssohn (grootvader van de componist Felix Mendelssohn) met wie Lessing een levenslange vriendschap onderhield. Over deze Mendelssohn bestaat een grappige uitspraak van Goethe:

Es ist ein Gott – das sagte Moses schon,

Doch den Beweis erbrachte Moses Mendelssohn

(“Dat God bestaat, dat wist Mozes al, maar het bewijs werd geleverd door Moses Mendelssohn”). Mendelssohn hield zich inderdaad bezig met het construeren van ‘godsbewijzen’, een wijsgerig-theologische activiteit waar hij overigens geen grote naam mee heeft gemaakt. Hij was wel een veelzijdig joods denker, actief op verschillende wetenschappelijke terreinen. Zo leverde hij een nieuwe vertaling van de Psalmen met de bedoeling de poëtische schoonheid ervan in het Duits weer te geven. En als ‘Popularphilosoph’ publiceerde hij vele geschriften.

De Duitse filosofie trad eind achttiende eeuw uit de beslotenheid van de universiteit om dienstbaar te worden aan het leven. Het woord *popular* had betrekking op de educatieve waarde van de filosofie. Het wetenschappelijk vernuft vertegenwoordigde niet meer de onloochenbare kennis maar moest worden opgevat als een kracht die zich in haar uitwerking kan bewijzen. Daarbij moest bovendien het Verlichtingsprincipe van *Selbstdenken* bevorderd worden. Gedachten van anderen worden plausibel als ze door eigen levenservaring kunnen worden bevestigd. Mendelssohn bracht dit zelf in praktijk door een uitgebreide briefwisseling met Lessing over tal van wijsgerige onderwerpen.

Het Verlichtingsdenken en in het bijzonder de principes van *zelfwerkzaamheid* en *zelfstandigheid* zijn voor de opvoedingswetenschap van grote betekenis geworden. Hier ligt een van de wortels van het moderne onderwijs. Op school vertaalde zich dit later, mede onder invloed van Reformpedagogische bewegingen, tot de opvatting van de ‘doe-school’ in plaats van de ‘luisterschool’. De moderne school zoekt bovendien aansluiting bij de belangstelling en de ontwikkelingsfasen van de kinderen, en het onderwijs werd aanschouwelijk gegeven. Leren door kijken en ervaring. Leerlingen leren zich idealiter optimaal te ontplooiën en ontwikkelen zich tot zelfstandige, mondige burgers.

De voorkeur van de Bijbel voor het horen staat in contrast met ons moderne onderwijs, waarin het vooral om zien, ontdekken en zelfstandig leren denken gaat.

Eerst luisteren

In de joods-christelijke traditie staat het *horen* echter voorop. Horen heeft zelfs voorrang boven het zien, omdat het in het Oude Testament vooral gaat om de gehoorzaamheid aan het gebod van God. Heidense volken lopen achter beelden aan, maar het volk Israël heeft een stem gehoord en die stem trekt voortaan altijd mee. Profeten maken het volk duidelijk dat (afgods)beelden overbodig zijn, want God *spreekt*. Luisteren wordt daarmee belangrijker dan zien. En bij 'luisteren' hoort ook 'doen'. Zoals een kind moet leren 'luisteren' en dan leert 'doen' wat van hem gevraagd wordt.

Het Griekse denken verschilt hierin van het Hebreeuwse: de Grieken zijn mensen van het oog, de Joden van het oor. Zien heeft ook een verwantschap met filosofie en religie - inzicht en schouwen - maar horen wijst in de richting van het gebod (zie: De Knijff, 2004, p.12 vv.).

Op de vraag naar het grote gebod antwoordt Jezus: "*Hoor*, Israël, de Here is één, en gij zult de Here, uw God, liefhebben uit geheel uw hart en uit geheel uw ziel en geheel uw verstand en uit geheel uw kracht. Het tweede is dit: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf" (Marcus 12:30). Dit is het 'Sjema Jisraël', dat joodse kinderen al snel uit hun hoofd moeten leren.

In het dagelijks leven lijkt *zien* evenwel vaak belangrijker dan *horen*. 'Ik heb het zelf gezien' betekent dat het ook zo is. Maar beelden kunnen ook bedrieglijk of vluchtig zijn, zoals de televisie laat zien. Het merkwaardige is dat een stem dieper doordringt. Zoals ook een blinde kan zeggen dat je door een stem pas echt weet wie iemand is.

De voorkeur van de bijbel voor het horen en de gehoorzaamheid aan het gebod, staat in contrast met ons moderne onderwijs, waarin het vooral om zien, ontdekken en zelfstandig leren denken gaat. Er is op zijn minst sprake van een accentverschil. De zin van godsdienstige vorming bestaat misschien wel vooral in het eerst weer leren luisteren naar de verhalen. In het leren aanvaarden van leiding die vaak anders is dan wat wij zelf bedenken.

Evenzo loopt de kerk niet klakkeloos achter de ontwikkelingen in de cultuur aan. Soms moet de kerk zich manifesteren als tegen-cultuur. Zoals ook Karl Barth benadrukte dat de 'God van de Bijbel' vaak onverenigbaar is met 'onze cultuur'. Hierin komt een belangrijk verschil tot uitdrukking met de algemene opvoeding waarin zo sterk sprake is van afstemming op de omringende cultuur, en die omgekeerd veelal cultuurhistorisch bepaald is. In de godsdienstige vorming zou weer meer plaats moeten worden ingeruimd voor leren luisteren.

Daan Thoomes.

Literatuur

Forester, V., *Lessing und Moses Mendelssohn. Geschichte einer Freundschaft*. Darmstadt: Lambert Schneider Verlag, 2010.

Jüngel, E., 'Der Gott entsprechende Mensch.' In: *Neue Anthropologie*, hrsg. von H-G. Gadamer und P. Vogler, Band 6 *Philosophische Anthropologie* Erster Teil, Stuttgart, Georg Thieme Verlag, 1975, p. 346

Knijff, H.W. de, Horen en zien. In: *In de Waagschaal, tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek*, nieuwe jaargang 31, 2002, nr. 6, pp. 3-4. Eveneens gepubliceerd in: H.W. de Knijff, *Schaarste en overvloed*, Zoetermeer, Boekencentrum, 2004, p. 12 vv

Lessing, G.E., *Fragmente* (1753). In: Gotthold Ephraim Lessing, *Werke*. Hrsg. Von H.G. Göpfert (ua), Erster Band, Darmstadt, WBG, 1996, p. 171

Thoomes, D.Th. Opvoeding als openbaring aan de enkeling en aan de gehele mensheid – over *Die Erziehung des Menschengeschlechts* van Gotthold Ephraim Lessing. In: D.Th. Thoomes, *Opgroeien in perspectief. Theologisch-pedagogische opstellen*. Kampen: Kok, 1990, p.37 vv

Illustratie: Torarol, Joods Historisch Museum.

Dr. D.Th. Thoomes (1949) was werkzaam als docent pedagogiek aan de Nutsacademie en de Hogeschool Rotterdam en als hoofd van de Afdeling Vakreferenten van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

Gepubliceerd in: *Narthex, tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie*, jrg. 9, nr. 5, 2009, pp. 46-49 Damon, ISSN 15693015. Themanummer: *Waartoe. De normativiteit van de pedagogiek*.

(Laatst gewijzigd op: 29 januari 2016).